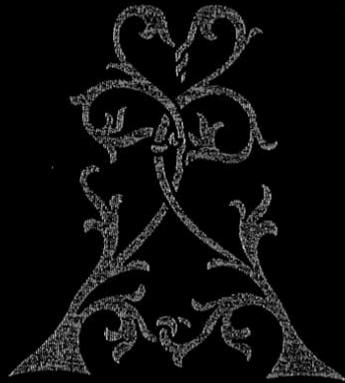

№2

Filologiya masalalari

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M.FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA
MƏSƏLƏLƏRİ

№ 2

Bakı - 2007

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Elmi Şurasının 07 mart 2007-ci il tarixli 3 sayılı
iclasının qərarı ilə nəşr edilir.

*Jurnalımızın bu nömrəsi görkəmli dilçi alim, filologiya elmləri doktoru,
professor Qəzənfər Şirin oğlu Kazımovun anadan olmasının 70,
elmi-pedaqoji fəaliyyətinin 45 illsiyinə həsr olunur.*

REDAKSIYA HEYƏTİ: Azərb. MEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. A.A.Axundov, Azərb. MEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. A.M.Qurbanov, Azərb. MEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. N.Cəfərov, Azərb. MEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. T.Hacıyev, f.e.d., prof. Q.Ş.Kazımov, f.e.d., prof. R.Rüstəmov, f.e.d., prof. A.Ələkbərov, f.e.d., prof. Ə.Ə.Rəcəbli, f.e.d., prof. V.Əliyev, f.e.d., prof. M.Ə.Mahmudov, f.e.d., prof. N.B.Məmmədli, f.e.d. M.M.Adilov, f.e.d. K.Vəliyeva, f.e.d. A.Ş.Musayeva, f.e.d. M.Z.Nağıyev, f.e.n. N.F.Məmmədli, b/m. E.Yusifov.

Buraxılışa məsul: f.e.d. M.Adilov

Rəyçi: f.e.d., prof. N.B.Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2007, №2.

4603000000
N - 098 - 2007

Qrifli nəşr

© AMEA Əlyazmalar İnstitutu, 2007

İlkin Quliyev
Bakı Slavyan Universiteti,
Türkologiya kafedrasının müəllimi

QAZI BÜRHANƏDDİNİN DİLİNDƏ ŞƏRT BUDAQ CÜMLƏLİ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

Azərbaycan dilində bağlayıcı vasitələrə, baş və budaq cümlənin yerinə görə şərt budaq cümləsinin iki tipi vardır. Qazi Bürhanəddinin dilində «baş cümle + budaq cümle» quruluşlu şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrə təsadüf olunmadığı halda, «budaq cümle + baş cümle» quruluşlu tipi rəngarəng bağlayıcı vasitələri ilə diqqəti cəlb edir. Bu tip cümlələri bağlayıcı vasitələrə görə üç yerə ayırmaq olar:

1. Sintetik şərt budaq cümlələri. Azərbaycan dilində rəngarəng qrammatik və üslubi xüsusiyyətlərə malik olan *-sa²* şəkilçisi sintetik tipli şərt budaq cümlələrini baş cümləyə bağlayan mühüm vasitədir. M. Hüseynzadə feli formalarından bəhs edərkən *-sa²* şəkilçisi ilə əmələ gələn şərt şəklinin o biri şəkillərdən fərqli olaraq, yalnız tabeli mürəkkəb cümlələrdə işləndiyini və bir qayda olaraq budaq cümlələri baş cümləyə bağladığını göstərmişdir. (9, 202) M. Musayev «Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlələr» adlı doktorluq dissertasiyasında TMC komponentləri arasında şərt quruluşunun *-sa²* morfoloji-sintaktik əlaməti əsasında yarandığını müqayisəli baxışda aydınlaşdırmışdır. (13, 18-58) M. Cəfərzadə «Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi» adlı əsərində tabeli mürəkkəb cümlənin bağlanma vasitələrindən danışarkən *-sa, -sə* əlamətinin roluna xüsusi diqqət yetirmiş və qeyd etmişdir ki, ədəbi dildə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə də tabeli mürəkkəb cümlələrin təşkilində *-sa, -sə* şəkilçisi mühüm rol oynayır, müxtəlif budaq cümle variantlarının qurulmasında əsas vasitə kimi çıxış edir. (6, 220) Bunlar göstərir ki, *-sa, -sə* şəkilçisi müasir ədəbi dillərdə olduğu kimi, dialekt sintaksisində də mühüm rola malikdir. Bu cəhəti biz dil tarixi ilə bağlı əsərlərin, «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində də görürük. Q. Bürhanəddinin dili də *-sa, -sə* şəkilçili cümlələrlə zəngindir.

Qazi Bürhanəddinin dilində işlənmiş şərt budaq cümlələrinin sintetik tipində budaq cümlə baş cümləyə -sa² şəkilçisi və isə köməkçi sözü ilə bağlanmışdır; məs.: *Gizləmişəm özümü bən gisularunda çoxdurur, Şimdi özün dilər isən, yetür özünü bul bəni.* (5, 39); *Ol der isə gisusi canuma şol dəm ola, Hər qılınə der isə qıl qıla dəprətməgil.* (5, 42); *Əlüm irərsə bəndinə gisunun, Nə bəndüm var isə olsun mühərrər.* (5, 81) və s. Bu növ şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin komponentlərinin inversiyaya uğraması halları da şairin dilində tez-tez müşahidə olunur; məs.: *Könüldə zülfü eşqin bildi aləm, Çıxar qoxusu, oda düşsə ənbar.* (5, 29); *Eyddürür bənə bədr yüzünü görsəm, Aşiri-zil hiccə nə, ya əvvəli-şəvval.* (5, 55); *Cəhanı tən edəydüm könülümə, Ləbündən irsə idi ol mühalə.* (5, 100) və s.

Sintetik şərt budaq cümlələrində komponentlərin inversiyası fikrin aktuallaşdırılması ilə bağlıdır və dilimizin müasir normalarına tam uyğundur. (11, 533)

Bəzən bu növ şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi yarımçıq cümlə şəklində formalaşmışdır; məs.: *Ey vay, bəni dərdə davam olmayırsa, Bin vay, bini bu dərdə davam olmayırsa.* (5, 111) və s.

Şairin dilində sintetik tipli şərt budaq cümləsinin baş cümləyə əlavə arzu şəkilçisi ilə bağlandığı hallar da vardır; məs.: *Avazə düşdi kim yanban yərdən irmişəm Qaplan ki ac ola, bəgüm, avazə bənzəməz.* (5, 487) və s.

Paralel əlaqəli şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr şairin dilində maraqlı üslubi çalar yaratmağa xidmət etmişdir; məs.: *Ol dilbəri-zibə yenə bir naza düşərsə, Tən etmə, saçında könülüm aza düşərsə.* (5, 105); *Yar ilə gecə məclisi xali ələ girsə, Məst olicəğaz zülf ilə xali ələ girsə.* (5, 113) və s.

2. Analitik şərt budaq cümlələri. Şairin dilində işlənmiş bu tip budaq cümlələr *əgər//gər*, *əgərçi*, *şimdi ki* bağlayıcı sözü, *ki* ədatı vasitəsi ilə baş cümləyə bağlanmışdır.

Əgər//gər bağlayıcı sözü ilə: *Əgər hər qıl canuma oldu bir bənd, Ləbün dəxi mükərrərdür, nigara.* (5, 110); *Ləli-ləblərinə qanlı yürəgüm gər susadı, Nola hər nəsnə cəhanda yenə çizə təşnədür.* (5, 136); *Şəha, xəttün yazar gül səfhəsində Əgər bir nöqtə*

şərhindən yazaram. (5, 149); Xata ilə gözün gər bir ox urdı, Kö-nülümə nola əsrük tatar dur. (5, 100) və s.

N. K. Dmitriyev göstərir ki, türk dilində eger bağlayıcısının budaq cümlələrdə işlədilməsi vacib deyildir. (7, 72) O, başqırd dili üçün şərt budaq cümləsinin əsas tipik forması olaraq felin şərt şəklini sayır, bu bağlayıcının işlənməsini isə könüllü (fakültativ) hesab edir. (8, 267) A. N. Kononov da türk dilində -sa² şəkilçisini şərt budaq cümləsinin qrammatik əlaməti kimi qeyd edir. Onun fikrincə, budaq cümlədə eger, şayət bağlayıcılarının işlənməsi üslubi xarakter daşıyır. (12, 527)

M. Ş. Şirəliyevin də fikrincə, müasir Azərbaycan dilində ən çox işlənən budaq cümlə tipi sintetik tipli şərt budaq cümlələridir ki, budaq cümlə baş cümləyə -sa² şəkilçisi və isə ədatı ilə bağlanır... Əgər bağlayıcısı ədəbi dilimizdə öz rolunu itirməkdədir. (4, 381) Ə. Abdullayev isə eger bağlayıcısının budaq cümlə sistemində zəif yer tutduğu qənaətində olmuşdur. (11, 302)

Əgərçi bağlayıcı sözü ilə: *Əgərçi hüsnün apardı saçuna könülümü Necəsi qurtula qün dəstü pası yox, nedələm?! (5, 83)*

Ki ədatı ilə: *Ləli-ləbün ki eyriş hayat oldı ver bana, Hərgiz qayurmağil yerinə bu həvasili. (5, 87); Ol ki dəvə dardidür, tənə nə möhtacı var, Ol ki degül böylə, pəs dərdi dəvadan degül. (5, 597); Gözün ki qəmzə oxın rast qıldı qədi gəzə, Nişanəşi dəxi yoxdur onun yöni bənadır. (5, 125); Can ki sirab oldı ana bən necəsi can deyəm, (5, 136); Həva ki qıldı pərişan nigar gisusını, Nə lazım ola dili qıldı isə zirü zəbər. (5, 70); Kişi ki təziyəsin canının tamam etdi, Nə kişi ola cəhanda ki, rişxəndi degül. (5, 566) və s.*

3. *Analitik-sintetik şərt budaq cümlələri*: Qazi Bürhanəddinin dilində şərt budaq cümləsinin bu növü eger//gər bağlayıcı sözü və -sa, -sə şəkilçisinin və ya isə köməkçi sözünün birgə işlənməsi ilə formalaşmışdır; məs. *Yarın əgər meylini anlar isən, Çıx fələ-ün dəxi yedi qatına. (5, 96); Əgər salih olursa sənə canım, Qə-riş eyləyə naqə can içindən. (5, 118); Necə gərək sal oda bəni, qay-urmağil Saidlərinlə gər bulur isəm həmaili. (5, 86); Zülfünü ta-şığı bədi-həvaya ki, tolaşsun, Aləmdə əgər dəxi nizam olmayırsa. (5, 111); Saçın şəma ili gər əsər isə könülümə Şimal yeli düş-şim ola nəsim-alu. (5, 129) və s.*

A. Ə. Aslanov yazır ki, şərt budaq cümlələrinin baş cümləyə bağlanmasında əgər, hərgah bağlayıcıları başlıca rol oynasa da, bu bağlayıcılar şərt şəkilçisi -sa (-sə) ilə birgə işləndiyi zaman şərt məzmunu daha qabarıq, dolğun nəzərə çarpır. (3, 28)

Prof. Y. Seyidov Nəsiminin dilindən bəhs edərkən göstərir ki, müasir dildə şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə əgər bağlayıcısının -sa, -sə ədati olmadan işlənməsi yayılmamışdır. Şərt budaq cümləsinin xəbərinin ifadə vasitəsindən və qrammatik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, çox halda əgər bağlayıcısı ilə yanaşı, -sa, -sə ədatının işlənməsi də tələb olunur. (14, 259)

Müasir dildən fərqli olaraq, Qazi Bühranəddinin dilindəki şərt budaq cümlələrinin əgər//gər bağlayıcı sözü və -a, -ə arzu şəkilçisi ilə birgə işlənərək baş cümləyə bağlanmasına geniş şəkildə rast gəlirik. Ş. Xəlilov yazır ki, əgər//gər bağlayıcı sözü -a, -ə forması ilə yanaşı işləndikdə şərt məzmunu daha da qabarıqlaşır (10, 135) Məs.: *Şol büt əgər bizüm ola, sanki olur cəhan bizüm, Gər ana olmaya fəda, bəs nəmüz ola can bizüm.* (5, 39); *Eşqə bürhan gösdərür yüzün əgər Bir nəfəs lütfin bizümlə yar ola.* (5, 58); *Gər gösdərə şol gisularun sərsəri-muyi, Əqlü dilü cancümle ola bər sari-muyi.* (5, 286) və s.

Bəzən müasir türk dilində və bizim canlı danışq dilimizdə olduğu kimi, analitik-sintetik tipli şərt budaq cümləsinin şəyəd bağlayıcı sözünün -a, -ə arzu şəkilçisi ilə birgə işlənərək baş cümləyə bağlanmasına da təsadüf edirik; məs.: *Hələ şayad ki, xəyali gələ könlüm evinə, Qeyri taşra sürübən məclisini pak edəyüm.* (5, 359)

Şairin dilində ehtəsən şərt budaq cümlələrinə də rast gəlirik ki, baş cümləyə gər bağlayıcı sözü, isə köməkçi sözü və ki bağlayıcısı vasitəsi ilə bağlanmışdır; məs.: *Gər derlər isə ki, gözüm öz-gəyi görəsən, İnanmağıl ol sözə ki, düşmən xəbərdir.* (5, 414); *Gər dilər isən ki, ola Məhmudi-əvaqib Necə ki, alün yetər isə fele həmid et.* (5, 326) və s.

G. Abdullayevanın qeyd etdiyi kimi: «Dil faktları göstərir ki, «budaq cümlə+baş cümlə» quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrin asılı komponentində bu şəkilçinin işlənməsi müəyyən şərt və tələblərlə bağlıdır və onun bağlayıcı söz, intonasiya və ədatlarla

əlaqə və münasibətdə xüsusi işlənmə halları vardır». (2, 79) Bu cəhət Qazi Bürhanəddinin dilində də özünü göstərir.

Beləliklə, Qazi Bürhanəddinin yüz qəzəlində (5, 400-441) işlənmiş sintetik tipli şərt budaq cümlələrinin sayı otuz altıya, analitik-sintetik tipli şərt budaq cümlələrinin sayı iyirmi dördə bərabərdir. Analitik-sintetik tipli şərt budaq cümlələrinin on dördü «gər//əgər+a²/isə», onu isə «gər//əgər+a²» modeli əsasında qurulan tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Cəmi iki analitik şərt budaq cümləsi işlənmişdir.

Müşahidə göstərdi ki, sairin dilində sintetik tipli şərt budaq cümlələrinin sayı digərlərinə nisbətən üstünlük təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Z., Seyidov Y. M., Həsənov A. Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. «Maarif», Bakı: 1985, 467 səh.
2. Abdullayeva G. A. Azərbaycan dilində -sa, -sə şəkilçisi, onun qrammatik və üslubi xüsusiyyətləri, «Elm», Bakı: 2000, 119 səh.
3. Aslanov A. Ə. Tabelilik bağlayıcılarının mürəkkəb cümlələrdə rolu// Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlə məsələləri (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi) S.M. Kirov adına ADU-nun nəşri, Bakı: 1983, səh. 27-28.
4. Azərbaycan dilinin qrammatikası, Azərb. SSR. EA nəşriyyatı, II hissə, 1959
5. Bürhanəddin Qazi. Divan. (Tərt edən: Ə. Səfərli), Azərneşr, Bakı: 1988, 656 səh.
6. Cəfərzadə M. Azərbaycan dilinin dialekt sintaksisi. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı: 1990.
7. Дмитриев Н. К. Турецкий язык, Изд. АН. СССР, М., 1960.
8. Дмитриев Н. К. Грамматика башкирского языка, Изд. АН. СССР., М.-Л., 1948.
9. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), «Maarif», Bakı: 1973, 358 səh.
10. Xəlilov Ş. X. Əsrarnamənin dili. Elm, Bakı: 1988, 188 səh.
11. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi (ən qədim dövrlərdən XIII əsrə qədər). «Təhsil», Bakı: 2003, 584 səh.
12. Кононов А. Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. М.,- Л., Изд-во АН СССР, 1956, 569 стр.
13. Musayev M. Türk dillərində tabeli mürəkkəb cümlə. Dokt. diss. avto-referatı, Bakı, 1994.
14. Seyidov Y. Nəsiminin dili. «Azərbaycan» nəşriyyatı, Bakı: 1996

РЕЗЮМЕ
Условные придаточные предложения
в языке Гази Бурханаддина

В статье были исследованы условные придаточные предложения, используемые в газелях Гази Бурханаддина, и проведен анализ их соответствий в современном азербайджанском языке. В результате анализа 100 газелей поэта выяснилось, что в газелях Гази Бурханаддина преобладают условные придаточные предложения синтетического типа.

SUMMARY
Conditional sentences in Gazi Burhanaddin's language

The author in this article investigated conditional sentences used in Gazi Burhanaddin's gazelles. The analysis of their conformity in modern Azerbaijan language was also carried out. As a result of the analysis of poet's 100 gazelles was found out that conditional sentences of synthetic type prevail in Gazi Burhanaddin's language.

MÜNDƏRİCAT

Nadir Məmmədli. 70 ilin işığında.....	3
Azərbaycan Yazıçılar Birliyi. Qəzənfər Kazımov – 70.....	5
Rüfət Rüstəmov. Ustadlıq zirvəsində.....	7
Əlizadə Əsgərli. Uzaqlardan, yaxınlardan gələn alim.....	8
Sayalı Sadıqova. Azərbaycan dilinin tarixi problemləri bəşərin inkişaf yolu işığında.....	26
Bəhlul Abdulla. Qələm vasitəsilə döyüş cəsurluğu.....	30

DİLÇİLİK

Nadir Məmmədli. Termin elementlər.....	35
A.Əlizadə. XV əsr şairi Mehri Xatun və onun «Divan»ı haqqında.....	59
Səfi Behbudov. Azərbaycan dilinin Gəncəbasar şivələrində qəti gələcək zaman.....	65
O.B.Cəllibəyli. Altay-nəzəriyyəsi və yapon dili.....	70
Güntəkin Binnətova. Cənub-Qərb şivələrinin (Laçın, Qubadlı, Kəlbəcər) bəzi sintaktik xüsusiyyətləri.....	78
Çingiz Qaraşarlı. Türkologiyanın müddəaları etrusk dil faktlarının işığında.....	83
İlkin Quliyev. Qazi Bürhanəddinin dilində şərt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr.....	91
Fatma Əmirova. Müasir alman dilində «denglisizm»lər.....	97
Ю.Н.Кузьмицкая, В.А.Велиева. Взаимоотношение монологической и диалогической форм речи в процессе обучения языкам.....	102
Ülviyyə Abbasova. Роль эпитет в художественном тексте... ..	106

Ülviyyə Əhmədova. «İsim+isim» strukturlu frazeoloji birləşmələrin semantik xüsusiyyətləri	116
Elnarə Məmmədova. Types of information in English texts ..	121
Gülşən Məmmədova, Könül Məmmədova. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində omonimlərin rolu ..	130
H.A.Mirzəyev. Azərbaycan dili dərslərinə verilən müasir tələblər	135
Rəna Hüseynova. İngilis dilində artiklin işlənməsi	143
Nərminə Məmmədova. Türk dilində ingilis mənşəli sözlər ...	149
Naidə Manafova. Lüğət fondunun inkişafında idiomların rolu	162
Zəminə Novruzova. İnteraktiv iş formaları	168
İradə Qənbərova. Oxu prosesinin frazeoloji birləşmələrin terminlərin düzgün tərcümə edilməsi	174
Tamilla Qurbanova. İngilis dilində təbəsisizlik bağlayıcıları ilə yaranan mürəkkəb cümlələr	180
Gülarə Cəbiyeva. Yazıda durğu işarələrinin rolu	185
S.Həsənova. «Füyuzat» jurnalının dilində qrammatik-üslubi xüsusiyyətlər	190
Rəna Məmmədova. Fəal təlim metodunun mahiyyəti, məqsədi, vəzifələri və mexanizmləri	198
Naizə Salmanova. İngilis dili dərslərində leksik materialın izahı	203
Elman Quliyev. Şəhriyarın fars divanında türk mənşəli tarixizmlər	209
Dilarə Həziyeva. Frazeologiyanın tərcümə üsulları	218
Nazmira Şirinova. Nitq və onun növləri	223
Səbinə Əkbərova. Lüğət üzərində iş xarici dil tədrisində mühüm bir mərhələ kimi	229

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Hüseyn Həşimli. Azərbaycan poeziyasında elegiya	233
Yədulla Ağazadə. Azərbaycan ədəbiyyatında poeziyanın inkişafında həcv yaradıcılığın rolu	247

Tahirə Həsənzadə. Hüseyn Azad Təbrizi (?-1936)..... 253

Paşa Kərimov. XVII əsr Azərbaycan poeziyasına dair yeni mənbələr 260

Firuzə Əhmədova. Həyat həqiqətlərinə lirik-fəlsəfi baxış..... 271

Aygün Həsənoğlu. C. Hüseynovun «Fətəli Fətəhi» romanında XIX əsr Qafqaz mühiti və Şeyx Şamil obrazı 281

Gülsara Əhmədova. Füzulinin «Su» qəsidəsində lirik qəhrəman tipləri..... 300

İlham Nəcəfov. Vilyam Şekspirin «Hamlet» əsərində ney musiqi aləti..... 313

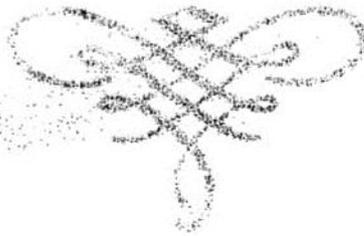
İLƏNİYYAT

Фуад Гулалов. Исламская опасность или опасность к Исламу..... 319

QURANIN TƏFSİRİ

Müəlliflərsiz. Quranın təfsiri..... 334

AYDOLUJIN
İRGİSİ

Çapa imzalanmış 07.03.2007.
Şərti çap vərəqi 21. Sifariş № 93.
Kağız formatı 70x100 1/16. Tiraj 500.

Kitab «Nurlan» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.
Direktor: prof. N.B.Məmmədli
E-mail: nurlan1959@yahoo.com
Tel: 497-16-32; 850-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.